

SOFOKLNING “SHOH EDIP” ASARIDA DELAKUNIZATSIYA

Po‘lotova Gulmira Murodovna

Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy
univeriteti 2-bosqich talabasi
gulmirapolatova01@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqola antik yunon yozuvchisi Sofoklning “Shoh Edip” tragediyasini tahlil qilishga bag‘ishlangan bo‘lib, unda asarning qadimgi yunon madaniyati, mifologiyasi va diniy e‘tiqodlari bilan o‘zaro bog‘liqligi ko‘rib chiqiladi. Aristotelning “Poetika” asariga asoslanib, “Shoh Edip”ning eng yaxshi tragediya namunasi ekanligi ta’kidlanadi. Shuningdek, maqolada asarning o‘zbek tiliga tarjima qilinishi jarayonida delakunizatsiya hodisasi, ya’ni yunon madaniyatiga xos o‘ziga xosliklarning yo‘qolishi yoki soddalashtirilishi masalasi o‘rganiladi. Adabiyotlar tahlili orqali asarning falsafiy, adabiy va psixologik ahamiyati, shuningdek, o‘zbek teatrida tutgan o‘rni yoritib beriladi. Delakunizatsiya hodisasining sabablari sifatida yunon diniy tushunchalarining tushunarsizligi, qadimgi yunon jamiyatidagi farqlar, matnning zamonaviy o‘quvchilarga moslashtirilishi va yunon mifologiyasining murakkabligi kabi omillar ko‘rsatiladi.

Kalit so‘zlar: delakunizatsiya, deterministik falsafa, egzistensial ziddiyat, interpretatsiya, ijobiy va salbiy jihatlar, egzistensial fojia.

Annotation. This article is dedicated to the analysis of Sophocles’ tragedy “King Oedipus” examining the interconnection between the work and ancient Greek culture, mythology, and religious beliefs. Based on Aristotle’s “Poetics”, it emphasizes that “King Oedipus” is the best example of tragedy. The article also explores the phenomenon of delocalization during the translation of the work into Uzbek, that is, the loss or simplification of the specific features inherent in Greek culture. Through an analysis of the literature, the philosophical, literary, and psychological significance of the work, as well as its place in the Uzbek theater, are highlighted. Factors such as the incomprehensibility of Greek religious concepts, differences in ancient Greek society,

adaptation of the text to modern readers, and the complexity of Greek mythology are indicated as reasons for the delocalization phenomenon.

Keywords: delocalization, deterministic philosophy, existential contradiction, interpretation, positive and negative aspects, existential tragedy.

Аннотация. Данная статья посвящена анализу трагедии Софокла “Царь Эдип”, в которой рассматривается взаимосвязь произведения с древнегреческой культурой, мифологией и религиозными верованиями. Основываясь на “Поэтике” Аристотеля, подчеркивается, что “Царь Эдип” является лучшим образцом трагедии. Также в статье исследуется явление делакунизации в процессе перевода произведения на узбекский язык, то есть вопрос утраты или упрощения особенностей, присущих греческой культуре. Посредством анализа литературы освещаются философское, литературное и психологическое значение произведения, а также его место в узбекском театре. В качестве причин явления делакунизации указываются такие факторы, как непонятность греческих религиозных понятий, различия в древнегреческом обществе, адаптация текста к современным читателям и сложность греческой мифологии.

Ключевые слова: делакунизация, детерминистическая философия, экзистенциальное противоречие, интерпретация, положительные и отрицательные стороны, экзистенциальная трагедия.

Kirish. Sofoklning “Shoh Edip” tragediyasi qadimgi yunon madaniyati, mifologiyasi va diniy e’tiqodlari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan dramatik asardir. Zero, Aristotel o‘zining “Poetika” asarida aytganidek, “Eng yaxshi tragediyalar ajoyib inson haqida emas, balki kamchiliklarga ega bo‘lgan, lekin yomon emas, taqdir taqazosi bilan fojia qurboniga aylangan shaxs haqida bo‘lishi kerak. Shuning uchun ham “Shoh Edip” eng yaxshi tragediya namunasidir”[1]. Shunindek, ushbu asarni tarjima qilish jarayonida delakunizatsiya hodisasi, ya’ni yunon madaniyatiga xos o‘ziga xosliklarning yo‘qolishi hamda umumlashtirilishi kuzatilishi mumkin.

Adabiyotlar tahlili. Bilamizki, Sofokl va uning “Shoh Edip” tragediyasi asrlar davomida falsafiy, adabiy hamda psixologik jihatdan eng chuqur va zalvorli asarlardan

biri bo'lib qolmoqda. Muallif vafotidan yigirma asr o'tgan bo'lsa-da, u o'z mashhurligini, qimmatini yo'qotmagan. Sofoklning zamondoshlari va donishmand Arastu ushbu spektaklni "mualliflik mahoratining cho'qqisi" deb hisoblaganlar hamda Freyd undan "Edip kompleksi" nazariyasini rivojlantirgan. Bu asarni Asqad Muxtor 1958-yilda Moskva shahrida "Xudojestvennaya literetura" nashriyotida chop etilgan ruscha tarjimasidan o'zbekchaga o'giran. Asar o'zbek tilidagi ilk va yagona tarjimadir. Shunday qilib, "Shoh Edip" tragediyasi 1979-yilda G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyotida chop etilgan [5]. Qolaversa, bu asar asrlar davomida jahon teatr sahnalaridan tushmay keladigan va eng nodir asarlardan biridir, xususan, o'zbek teatrida ham o'z tamal toshini qo'ya olgan asardir. Bu xususda yozuvchi Nazar Eshonqul "Shoh Edip" va Shukur Burxonov haqida shunday fikr bildiradi: "Tomoshabinlar, albatta, Sofoklning "Shoh Edip" asaridan va uning televariantidan xabardor. Bu mashhur tragediyadagi Edip rolini ulug' san'atkor Shukur Burhonov o'ynagandi. Ulug'vor asarlar ulug' iste'dodlarni dunyoga keltiradi, ulug' sahna asarlari ulug' aktyorlarni yaratadi. Sofoklning ulug'ligi o'zbek sahnasida yana ham ulug'vor qiyofaga kirdi"[2].

Delakunizatsiyaga tarjima jarayonida milliy, diniy va madaniy unsurlarni soddalashtirish, neytrallashtirish yoki boshqa moslashtirish jarayoni hisoblanadi. Bu hodisa turli sabablarga ko'ra sodir bo'lish ehtimoli ko'zda tutiladi, ammo "Shoh Edip" asarida quyidagi sabablarga ko'ra delakunizatsiya hodisasi kuzatilgan. Bular:

- Yunon diniy tushunchalarining boshqa madaniyatlarda tushunarsiz bo'lishi;
- Qadimgi yunon jamiyatiga xos ijtimoiy va siyosiy tizimlarning farqli ekanligi;
- Matnning zamonaviy o'quvchilarga moslashtirilishi;
- Yunon mifologiyasiga oid tushunchalarning ba'zan tushunarsiz bo'lishidir.

Asar nafaqat bizda, balki boshqa millatlarda ham turli xil farqlar hamda o'zgarishlar bilan, ya'ni ma'lum millat an'analari va madaniyatlariga moslashtirilgan

holda tarjima qilingan. Xususan, 1900 va 1970-yillarda oraliqʻida asarning yettita turli xil pyesalari Misrda nashr qilingan hamda sahna koʻrinishi sifatida ijro etilgan. 19-20-asrlarda Misr hamda Gretsiyaning tarixi oʻrtasida sezilarli farqlar kuzatilgan, shuning uchun ham ular mustamlaka va mustamladan keyingi turli xil modellardan foylanishgan [7]. Tarjima jarayonida esa yunon tilidan tarjima qilinganda mazmun, madaniy kontekst va uslub jihatdan muayyan oʻzgarishlarga uchrashi turgan gap. Bu jarayondagi asosiy oʻzgarishlar esa, til va uslub oʻzgarishi, madaniy va kontekstual moslashtirishlar, taqdir hamda erkin iroda tushunchasining talqini hamda poetik va dramatik strukturalarning moslashtirilishi kuzatiladi. Semiotik va tarjima nazariyotchisi Umberto Eko ham tarjimada yoʻqolgan elementlar hamda intersektual oʻzgarishlar haqida gapirgan. Unga koʻra, “Shoh Edip” tarjimalari oʻz vaqtining madaniy paradigmasiga bogʻliq holda oʻzgargan. “Tarjima har doim asl matndan chetlashadi. “Shoh Edip“ tarjimalarida ramziy maʼnolar va mifologik ishoralar baʼzan yoʻqoladi yoki yangi kontekstda boshqa maʼno kasb etadi”[4]. Masalan, rus tarjima asarlariga qaraydigan boʻlsak, taqdir va majburiylik nuqtai nazaridan, yaʼni deterministik falsafa asosida talqin qilinadi, holbuki, fransuzlarda Edipning erkin tanlovi va fojia oʻrtasidagi egzistensial ziddiyat, yaʼni Edipning ichki azoblanishi nisbatan soddaroq ifodalar bilan beriladi. Masalan,

Ingliz tilida - Asliyatda	Oʻzbek tilidagi A.Muxtor tarjimasida
“Dark, dark! The horror of darkness, like a shroud, wraps me and bears me on through mist and cloud”.	“Qorongʻilik... Meni qorongʻu tuman bosmoqda, yuragimni vahima chulgʻab olgan”.

Tarjima asarning poetik tasvirining ham zaiflashishiga olib kelgan. Bundan tashqari, tarjima nazarayotchisi Jorj Stayner ham bu borada oʻz qarashlarini ifoda etgan. Stayner tarjimaning maʼdaniy kontekstiga bogʻliq ekanligini taʼkidlab, “Shoh Edip” tarjimalarida baʼzan yunon madaniyatiga xos tushunchalar yoʻqolib ketishini alohida taʼkidlab koʻrsatgan. “Har bir tarjima interpretatsiyadir. Stayner “Shoh

Edip”ning turli tillarga tarjimalarida yunon mifologiyasi va taqdir tushunchasi ba’zan soddalashtiriladi yoki boshqa madaniyatga moslashtiriladi”, degan fikrni ilgari suradi [3]. Masalan, qadimgi yunon tilida “moira”(taqdir) tushunchasi ba’zi tarjimalarda “Xudo irodasi” sifatida berilgan, bu esa yunon falsafasidagi erkin iroda va zaruriyat o’rtasidagi muvozanatni buzishi mumkin. Shu tufayli ham, tarjimaning madaniy kontekstiga ham tarjima jarayonida e’tibor qaratilishi zarur va muhim hisoblanadi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. “Shoh Edip” asarida delakunizatsiya kuzatilidigan holatga to’xtaladigan bo’lsak, bular taqdir, bashoratchilik, Xudolar, siyosiy tuzum bilan ham bog’liq. Sofokling tragediyasida, ayniqsa, diniy mavzular katta ahamiyat kasb etadi. Bu Edipning va uning ota-onasining bashoratga ishonishi va taqdirni o’zgartirishga urinishga harakat qilishi misolida yaqqol namoyon bo’ladi. Tarjima jarayonida esa ular ba’zan yo’qotiladi yoki umumlashtiriladi. Xususan, asarda Delfiy ibodatxonasidagi Apollon bashoratchisi (Pifiy orakuli) muhim rol o’ynaydi.

Tarjimada esa u ba’zan “bashoratchi” yoki “muqaddas voiz” sifatida beriladi, bu esa asl diniy kontekstni pasaytirishi mumkin. “Zeus, Apollon, Dionis” kabi xudolar nomi ba’zan umumiy “Xudo” yoki “taqdir” sifatida tarjima qilinishi mumkin.

Natijada Asarning yunon mifologiyasiga xosligi zaiflashadi. Chunki ularda har bir Xudoning o’z vazifalar yoki qandaydir insonga xos bo’lmagan xislatlari borligi ko’rsatilgan. Zeus ularning Oliy hamda Olimp Xudosi bo’lsa, Apollon esa bashorat xudosi sifatida tushuniladi. Yuqorida ta’kidlab o’tilganidek, moira, ya’ni qismat so’zi hamda ananke (taqdir) tushunchalari ham asarda muhim rol o’ynagan. “Shoh Edip”da qahramon o’z qismatidan qochishga harakat qilsa ham, barcha harakatlari uni aynan o’sha taqdir sari yetaklaydi. Tarjimada esa moira ba’zan shunchaki “taqdir” yoki “Xudoning irodasi” sifatida beriladi. Yunon dunyoqarashidagi qochib bo’lmas taqdir tushunchasi boshqa madaniyatlarda boshqacha talqin qilinishi mumkin. Natijada esa asl matndagi falsafiy chuqurlik va tragizm darajasi kamayishi mumkin. Shuningdek, tarjima jarayonida faqatgina madaniyatgagina ta’sir qilib qolmay, u siyosiy tizim va

jamiyatga ham o'z ta'sirini o'tkazishini ko'rishimiz mumkin. Xususan, qadimgi Yunoniston shohlarni ilohiy deb bilishmagan, chunki

ularda Xudolar ko'p bo'lgan va ular ilohiy kuchlarga ega deb qaralgan, shohlar esa faqat hukmdor sifatida xalqqa xizmat qilishi kerak deb hisoblangan. Tarjimada esa ba'zi shohlar oddiygina "qirol" yoki "imperator" shaklida berilgan yoki juda soddalashtirilgan. Masalan, Polis(shahar, davlat) haqidagi tushunchalar soddalashtirilganini ko'rishimiz mumkin. "Shoh Edip" asarida xalq va shoh o'rtasidagi munosabat demokratiya ruhiga yaqinroq. Tarjimada esa bu monarxiya shaklida talqin qilinishi mumkin. Buning natijasida Yunon jamiyatiga xos boshqaruv tizimi o'quvchi tomonidan to'g'ri qabul qilinmasligi mumkin. Yana bir tarjima jaryonidagi muhim o'zgarishdan biri bu Edip ismining ramziy ma'nosi. Ya'ni asar o'zbek tiliga tarjima qilinganda Edip ismining ramziy ma'nosiga alohida to'xtalib o'tilmagan. Edip – yunon tilida "shishgan oyoq" degan ma'noni anglatadi. Bu isming ma'nosi uning bolalikda oyoqlari bog'lanib tashlanganidan kelib chiqadi. Holbuki, tarjima jarayonida bunga alohida to'xtalib o'tilmagan. Bu ma'no Edip shaklida qolavergan. Bu esa o'quvchining ramziy detaldan bexabar qolishiga yetaklashi mumkin. Natijada esa Edip obrazining mohiyati va fojialigi tushunarsiz bo'lib qolishi mumkin. Bundan ko'rinib turibdiki, tarjima jarayonida delokunizatsiya hodisasi sodir bo'lishi muqarrar jarayondir. Shu o'rinda tarjima nazariyotchisi Umberto Eko aytib o'tganidek, "Shoh Edipning tarjimalari orqali biz qadimgi yunon dunyosining diniy va falsafiy asoslaridan uzoqlashib boramiz. Har bir tarjimon o'z davri mafkurasiga mos ravishda uni talqin qiladi", degan fikrni aytib o'tgan hamda yo'qolgan elementlar va interpretatsion o'zgarishlar haqida ham gapirgan [6]. Bundan tashqari eng muhim tarjima jarayonida sodir bo'lgan o'zgarish bu shubhasiz, she'riy ifodaning nasrga aylantirilganligidir. Asar tragediya shaklida yozilgan bo'lib, u choruslar, ya'ni bu bir guruh aktyorlar bo'lib, ular birgalikda qo'shiq, she'r yoki dialog orqali spektakldagi voqealarga munosabat bildiradi. (yoki xorlar) hamda she'riy ko'rinishda, ammo tarjimada asar nasrga aylantirilgan va natijada garchi o'quvchining tushunishiga osonroq shaklga

aylantirilgan bo'lsada, she'riy ritm, estetik go'zallik va dramatik kuch yo'qolganini ko'rishimiz mumkin.

Masalan,

-“Fear? What has a man to do with fear who has firm belief in fate?” deya she'riy shaklda keltirilgan.

-“Taqdirga ishongan odam qo'rquv nima ekanini bilmaydi”, shaklida nasriy bayon qilingan.

Yana bir muhim o'zgarishlardan biri bu til darajasidagi farqlar, ya'ni yunon tilidagi murakkab grammatik qurilmalar ritorik so'roq gaplar, metaforalar o'zbek tiliga oddiy gaplar orqali tarjima qilingan, bu esa asarning ta'sirchanlik darajasining pasayishiga olib kelgan. Masalan,

-“Who is he, whose fate the god pronounces with such dread?”

-“Kim u? Xudo bunchalik dahshatli taqdir aytgan kishi kim?” deya oddiy gap shaklida tarjima qilingan, bu esa ritorik kuchni pasaytirgan, shunga qaramay mazmun saqlanib qolgan.

Muhokama. Yana bir narsa bu o'quvchilarni o'ylantirishi tabiiy hol, ya'ni delokunizatsiya hodisasi sodir bo'lishi bu ijobiy jarayonmi yoki salbiy?! Aytish joizki, bu hodisaning salbiy tomonlari ham, ijobiy tomonlari ham birdek kuzatilishi mumkin. Dastlab, ijobiy tomonlariga to'xtalib o'tadigan bo'lsak, u bir qancha xulosalar kelishi mumkin bular:

1. Tarjimaning tushunarli va ommabop bo'lishini ta'minlaydi.

Ba'zida asar juda murakkab hamda tushunishi qiyin bo'lgan an'anaviy va tarixiy hodisalarni o'z ichiga olganda, tarjima jarayonida tushunarliroq qilish hamda qadimiy va notanish madaniy kontekstni soddalashtirish orqali asarni global auditoriya uchun yaqinroq qilishi mumkin.

2. Turli madaniyatga moslashish imkoniyati.

Ba'zi madaniyatlarda asarning asl nusxasidagi diniy va ijtimoiy tushunchalar biroz qarama-qarshiliklar va tushunmovchiliklarga olib kelishi mumkin, bu esa asarning o'qishlilik darajasini kamaytirihi mumkin. Shuning uchun madaniyatga

moslashtirib tarjima qilish, bir jamiyatga begona bo'lgan elementlarni olib tashlab, universal tushunchalarga asoslangan talqin yaratish imkonini beradi. Masalan, Edipning o'z taqdirini qabul qilishi ba'zan yunon falsafasidagi taqdir tushunchasi emas, balki ekzistensial fojia-insonning erkinligi, tanlovi, mas'uliyat va mavjudlikning noaniqligi bilan bog'liq muammo, sifatida talqin qilingan.

3. Tarjimada ortiqcha tafsilotlarni kamaytirish.

Ba'zan asarda ko'p madaniy va diniy detallardan foydalaniladi, bu esa asarning asosiy mazmuniga putur yetkazishi mumkin, shu tufayli ham ortiqcha ma'lumotlarni kamaytirish va asosiy mazmunni saqlab qolish orqali asarning yanada rivojiga olib kelishi mumkin.

Salbiy tomonlariga muhokama qiladigan bo'lsak, ular quyidagilardan iborat:

1. Sofokl yaratgan yunon mifologiyasi hamda madaniy qatlamlar yo'qolishi mumkin.

Tarjima jarayonida yunon madaniyatiga xos bo'lgan madaniy jihatlar va ba'zi mifologik afsonalar masalan, ular Xudolarga tegishli bo'lishi mumkin, yo'qolishi mumkin.

2. Asarning tragik ruhiyati va falsafiy mazmuni zaiflashishiga olib kelishi mumkin.

3. O'quvchi asliyat bilan tarjima o'rtasidagi tafovutni sezmasligi mumkin.

Shunday qilib, delakunizatsiya natijasi shu va shunga o'xshash ijobiy va salbiy oqibatlarga yetaklaydi.

Xulosa. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Sofoklning "Shoh Edip" asarining tarjima jarayonida delakunizatsiya hodisasidan foydalanilgan. Bu hodisa matnning tushunarli bo'lishiga yordam beribgina qolmay, asarning globallashuviga ham katta yordam beradi, ammo shu bilan bir qatorda ortiqcha delakunizatsiya asar mohiyatini o'zgartirib yuborishi hamda falsafiy mazmun zaiflashishiga ham olib kelishi mumkin. Ideal tarjima esa katta mahorat talab qiladi, bu madaniy qatlamlarni saqlagan holda, zamonaviy o'quvchi uchun tushunarli bo'lishi lozim. Shu sababli

ham tarjima jarayonida delokunizatsiya hodisasidan ehtiyotkorona hamda asosiy g'oyani saqlagan holda, aslyiat va tarjima o'rtasidagi muvozanatni topgan holda foydalanish maqsadga muvofiq hisoblan

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Aristotel "Poetika" Malcolm Heath tarjimasi:chapter 13, Penguin Classics, 1996. 50-55 b.
2. Azizbek Yusupov daryo.uz.
3. After Babel: Aspects of Language and Translation. chapter 2 "Understanding as Translation". 1975. 27-45.b
4. Interpretation vs. Translation. Chapter 8. – pp.250-280.
5. Qoryog'diyeva Z. (2022). SOFOKLNING "SHOH EDIP" FOJIASIDA EDIP PSIXOLOGIYASI. FILOLOGIYA UFQLARI JURNALI, 7(7).
<https://art.jdpu.uz/index.php/hp/article/view/4811>
6. Saying Almost the Same Thing. Chapter 3. The Myth of Perfect Translation. 2003. – pp. 50-70.
7. <http://hdl.handle.net/1842/23624>